1973. – Т. 1-4; **15.** *Цыхун Г.А.* К реконструкции праславянской метафоры // Этимология 1984. – М.: Наука, 1986. – С. 211-216; **16.** Черниш 1991 – *Черниш Т.О.* Реконструкція внутрішньої форми лексичних реліктів праслов'янської доби в галузі підсічно-вогняного господарства // Мовознавство. – 1991. – № 6. – С. 25-30; **16а.** *Черниш Т.О.* Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні : Гніздовий підхід. – К.: б.в., 2003. – 480 с.; **17.** *Черниш Т.О.* Про теоретико-методологічні засади застосування гніздового методу в етимологічних дослідженнях О.С.Мельничука // Мовознавство. – 2001. – № 6. – С. 50-57; **18.** *Черниш Т.О.* Внутрішня форма мовних одиниць і проблема мовного образу світу // О.О.Потебня й актуальні питання мови та культури. Зб. наукових праць. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004. – С. 83-88; **19.** *Шмелев Д.Н.* Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). – М.: Наука, 1973. – 218 с.; **20.** *Boryś W.* O możliwościach odtwarzania historii słownictwa prasłowiańskiego // Uwarunkowania i przyczyny zmian językowych. – Warszawa: SOW, 1994. – S.19-25.; **21.** *Jakubowicz M.* Oblicza miłości. Porównanie językowych obrazów miłości tkwiących w etymologii i frazeologii // Acta Universitatis Wratislaviensis. – 2229. – Język a kultura. – T. XIV. – Wrocław, 2000. – S. 233-244; **22.** Jakubowicz MS – *Jakubowicz M.* O kognitywizmie w etymologii i etymologii w kognitywizmie (рукопис); **23.** *Mazurkiewicz M.* Eymologia a konotacja semantyczna // Konotacja. Praca zbiorowa pod red. J.Bartmińskiego. – Lublin: UMSC, 1988. – S. 99-112; **24.** *Wojtyła-Świerzowska M.* Kognitywizm w etymologii // Rocznik Slawistyczny. – T. LI. – 1998. – S. 17-30.

Шелест Б.П. (Київ, Україна)

Стратифікаційний та комунікативний підходи у моделюванні структури національної мови (на матеріалі слов'янських мов)

Стаття присвячена проблемі функціональної диференціації національної мови як одній із найбільш фундаментальних проблем сучасної соціолінгвістики. Автор статті описує дві моделі структури національної мови: стратифікаційну і комунікативну.
Ключові слова: *національна мова, мовна ситуація, літературна мова, розмовна мова, мовний ідіом, диглосія, комунікативна функція.*

Статья посвящена проблеме функциональной дифференциации национального языка как одной из наиболее фундаментальных проблем современной социолингвистики. Автор статьи описывает две модели структуры национального языка: стратификационную и коммуникативную.
Ключевые слова: *национальный язык, языковая ситуация, литературный язык, разговорный язык, языковой идиом, диглоссия, коммуникативная функция.*

The article is focused on issue of functional differentiation in national language as one of the most fundamental problem of modern sociolinguistics. The author article pays attention to two models of national language structure formations: stratification and communicative.
Key words: *national language, language situation, literary language, spoken language, language idiom, diglossy, communicative function.*

Питання функціональної диференціації національної мови привертають до себе увагу багатьох вчених, які належать до різних шкіл та напрямків. У даній розвідці ми спробуємо окреслити сучасний стан актуальної соціолінгвістичної проблематики, розглянемо фундаментальні

соціолінгвістичні питання: моделювання структури національної мови крізь призму стратифікаційного та комунікативного підходів.

Актуальність даної тематики не викликає сумнівів, оскільки дискусії відносно аналізу мовних ситуацій, розвитку національної мови мають полемічний характер, то згасають на багато років, то спалахують з новою силою (згадаймо полеміку 60-х років у чеській лінгвістиці, потім майже тридцятирічну тишу, і новий спалах у 90-х роках). Адже саме ставлення до ключового мовного ідіому – літературної мови, що, власне, і є основою етнічної культури, визначає квінтесенцію досліджуваної проблематики, що, без сумніву, і посилює той емоційний запал, який виявляється під час її обговорення.

У нашій статті ми будемо користуватися терміном-поняттям «національна мова», хоча російська дослідниця Г.П. Нещіменко [6, 9] наполягає на понятті «етнічна мова», наголошуючи на тому, що саме воно найбільш семантично повне (оскільки може застосовуватись до будь-якого періоду у житті соціуму, як до національного, так і національного).

Важливість продовження пошуку вирішення проблеми диференціації національної мови полягає в тому, що це дозволить більш адекватно відобразити багатоманітність мовної картини, спостерігати за змінам, що відбуваються в сучасній мовній ситуації: значущість літературної мови в системі комунікації, характер її норми, склад її носіїв і користувачів.

В основі переважної більшості досліджень мовної ситуації лежить теоретична концепція, яку можна назвати стратифікаційною. По суті, вона є «літературно-центристською» [6, 12], оскільки базується на теорії літературної мови, якій і надається високий соціолінгвістичний статус в моделі національної мови, що призводить до зниження ролі «нелітературних», тобто розмовний ідіомів. Як зазначає Г.П.Нещіменко [6,13] рішення проблеми диференціації національної мови доцільно шукати не стільки у руслі стратифікаційного підходу, скільки комунікативного. Зазначимо, що ці два підходи суттєво відрізняються як принципами структурування мовного простору, так і оцінкою значущості мовних феноменів. Саме введення комунікативної координати дає можливість побачити мовний простір в новому ракурсі, начебто ззовні, крізь призму взаємовідношень мовної системи з іншою, пов’язаною з нею, системою – комунікативною, отже, крізь призму комунікативних потреб особистості і соціуму в цілому.

Перш ніж перейдемо до аналізу обох підходів, стратифікаційного і комунікативного, розглянемо існуючі у сучасній лінгвістиці дефініції фундаментального наукового поняття «мовна ситуація». Як вважає чеський лінгвіст А.Єдлічка [13, 18], мовна ситуація – це те «як певна мовна (або комунікативна) спільнота, розшарована за соціальною, регіональною, віковою ознакою. Вживає форми існування національної мови: літературну мову, побутово-розмовну мову, діалект в різних комунікативних сферах(побутово-розмовній, спеціальній, публіцистичній, художній і т.д). Її характеристика включає також встановлення інтерференції засобів окремих форм існування у висловлюваннях, а також зіткнення і взаємовплив норм» [13,18]. Для порівняння наведемо ще кілька визначень мовної ситуації: «взаємодія різних мовних утворень (мов або ж форм їх існування, або і тих і інших) в обслуговуванні потреб даного народу у всіх середовищах і сферах суспільного

життя на певному рівні соціального розвитку» [1, 6]. «Модель соціально-функціонального розподілу та ієрархії соціально-комунікативних систем і підсистем, які співіснують та взаємодіють у межах даного політико-адміністративного об'єднання і культурного ареалу в той чи інший період, а також соціальних установок, котрих дотримуються по відношенню до цих систем та підсистем члени відповідних мовних і мовленнєвих колективів» [9, 133]. «Мовною ситуацією ми називаємо сукупність мова, підмов і функціональних стилів, що обслуговують спілкування в адміністративно-територіальному об'єднанні і в етнічній спільноті» [7, 79-80] «Таким чином мовна ситуація є архісистема мовних систем або система підсистем, розподілених між етнічними, соціальними чи соціально-територіальними спільнотами, що входять, однак, до одного суспільства. Іншими словами, мовна ситуація – система мовних систем і підсистем, кожна з яких належить до певного функціонального типу» [7, 80] Г.П. Нещіменко під мовною ситуацією розуміє «мовне забезпечення комунікації в соціумі» [6,15] Поняття соціум вчена трактує з різним ступенем широти, або як окремо взята етнічна спільнота, або як сукупність різних етнічних спільнот об'єднаних межами єдиної державності (або культурно-економічний союз).

Стійкий інтерес вчених до проблематики мовної ситуації обумовлюється факторами як власне лінгвістичного (загальна еволюція мовознавства XX ст., що виявилась у зміні наукової парадигми, внаслідок чого відбулося зміщення центру тяжіння досліджень з іманентних, внутрішньо системних мовних закономірностей на вивчення функціонування мови в цілому), так і екстралінгвістичного (два різноспрямовані державно-політичні і етномовні процеси, характерні для XX ст. – інтеграція та дезінтеграція).

Ускладнює процес опису мовних ситуацій та проблеми диференціації національної мови ще й відсутність єдиного основного понятійно-термінологічного апарату. Скажімо, поняття «стандартна мова» трактується одними вченими (Брозович [2], Старий [18] як «літературна мова», інший лінгвіст (Горецкий [12].) його тлумачить як складову останньої. Неоднозначно тлумачиться і поняття «субстандарту», з одного боку розуміється широко як «загальнонародна розмовна мова» [18], з іншого – вузько як нижній ярус феномена obecná čeština.

По-різному оцінюється і характер норми літературної мови. Зокрема чеські лінгвісти [15, 44] кваліфікують його як кодифіковану (spisovný psanostní kodifikát, spisovný mluvenostní kodifikát –«письмовий та усний літературний кодифікат». У радянській русистиці використовуються терміни «разговорная речь», «разговорный язык», «обиходно-бытовая речь». «речь повседневно-бытового общения», «спонтанная речь непринужденного бытового общения в неофициальной обстановке», «устно-разговорная речь», «разговорный стиль», а для позначення відповідні сфери літературної мови – терміни «разговорный стиль», «устная разновидность литературного языка», «устно-разговорная разновидность русского языка», «кодифицированный литературный язык», «устная публичная речь», периферия устно-разговорной разновидности современного русского литературного языка», «спонтання речь публичного общения» [5,194].

Причиною такої багатоманітності термінології у різних дослідників, що належать до однієї, так і до різних національних лінгвістичних шкіл, є не лише складність реальної мовної картини, але й вразливість пропонованої концепції членування національної мови.

У нашій статті зупинимось на характеристиці теоретичних концепцій, що сформувалися у богемістиці та русистиці, оскільки саме ці національні школи суттєво вплинули на формування та спрямованість соціолінгвістичних досліджень. Щоб зрозуміти основні відмінності двох моделей національної мови, важливо коротко описати як стратифікаційну, так і комунікативну моделі. У XX ст. розвиток лінгвістики характеризувався системним підходом до вивчення мови як феномену. Як результат цього підходу була створена стратифікаційна модель мови, яка представляла собою діахронічну проекцію розвитку мови на площину її синхронного стану: розвиток мовного матеріалу проходив від територіального діалекту до вершини мовного ієрархії – літературної мови (територіальні діалекти > побутово-розмовна мова > літературна мова). Отже, мова інтерпретується як система систем [8], у лінгвістиці використовуються терміни «метасистема», «архісистема», «макросистема», «діасистема» тощо. Як зазначає чеський лінгвіст Сл.Утєшений: «Під мовним комплексом, або ж комплексом мови сучасної національної спільноти ми розуміємо макросистему, детерміновану в соціально-історичному і диференційовану в функціональному відношенні» [20, 8]. Проте інший чеський вчений, Я.Хлоупек [13, 10], наголошує, що національна мова не може бути інтерпретована як система, оскільки поняття системи передбачає синхронний взаємозв’язок складових компонентів, в той час як національна мова об’єднує компоненти, які перебувають по відношенню один до одного в діахронічній залежності. І тут у дослідженнях для позначення вказаних підсистем представлена широка шкала термінологічних аналогів: «форма існування мови», «екзістенціальна форма», «ідіом», «різновид», «варієта», «підмова», «підсистема». Зокрема чеський славіст Вл.Барнет [10] користується опозицією структурні-неструктурні ідіоми, а термін «варієта» використовує для позначення неструктурних, соціально маркованих ідіомів (сленг, арго, професіональні мови тощо). Тобто дана модель передбачає парадигматичну організацію ідіомів, їх ієрархічні позиції залежать від іманентних закономірностей мовної системи, тобто мають субординативний характер.

Це підтверджується таким визначення дефініції національна мова: «Національна мова являє собою перш за все ієрархію генетично взаємопов’язаних форм національної мови, тобто мовних структур, що співіснують у даний час» [16, 9]. Тому ця модель має моноцентричний характер, і можемо назвати її моносистемою, в якій літературна мова займає головну і домінантну позицію. Саме такий «літературноцентризм» і притаманний більшості соціолінгвістичних описів слов’янських мов. Однак, за твердженням чеського лінгвіста П.Сгалла, для чеської мовної ситуації характерна наявність двох центральних форм існування чеської мови – літературної мови та ідіома obecná čeština [17], [18]. У русистиці літературну мову зазвичай поділяють на два феномени: кодифікована і некодифікована.

Так, Е.Земская [3]вважає кодифікованою книжно-офіційну літературну мову, а некодифікованою – розмовну літературну мову. О.Лаптева [5, 160], використовуючи дихотомію «кодифікованість – некодифікованість», до сфери некодифікованого вживання зараховує не лише розмовну літературну мову, а й усне літературне мовлення. Щодо своєї конфігурації стратифікаційна модель має вигляд ієрархізованої вертикалі (по суті це піраміда, вершину якої займає літературна мова як найбільш престижний, стабільний, поліфункціональний ідіом, що використовується у якості єдиного національно-репрезентативного, загальноетнічного засобу спілкування, а розширену основу даної піраміди утворюють територіальні діалекти. Існуючі соціолінгвістичні описи сучасних слов'янських мов як правило оперують таким набором різновидів національної мови: 1) літературна мова (письмова та усна, з різною функціонально-стильовою реалізацією); 2) розмовна літературна мова; 3) побутово-розмовна мова як в інтердіалектній маніфестації, так і в маніфестації, функціонально наближеній до субстандартного, загальнонародного утворення (російське просторіччя або obecná čeština вищого рангу); 4) територіальні діалекти; 5) сленги (професійні, групові мови, мови об'єднань за інтересами). Як бачимо, враховуючи внутрішню специфікацію, отримуємо досить широку шкалу мовних феноменів. При систематизації форм існування до уваги береться низка опозицій: «усність – письмовість», «літературність – нелітературність», підготовленість – непідготовленість», «кодифікованість – некодифікованість», «структурність – неструктурність», «престижність – не престижність», «поліфункіональність – обмеженість функціонального спектра», «загальноетнічна – регіональна значимість». Стратифікаційна концепція членування національної мови не лише використовується при систематизації мовних ідіомів, вона служить мірилом і при оцінці мовленнєвого узусу, при створенні стратегії і тактики в області мовної політики і мовної культури. Однак, спроби застосування даної моделі на конкретний мовний матеріал показують суттєві розходження між теоретичною побудовою і реальним станом мовленнєвої комунікації в етносі. Це виявилося вже в 60-ті роки XX ст. під час вищезгаданої полеміки у чеській лінгвістиці, яка мала неабиякий вплив на розвиток не лише чеської, а й світової соціолінгвістики. Тому у чеській лінгвістиці пізніше надавали стільки уваги дослідженню феномена так званих «змішаних» або «гібридних» текстів, що містять нелітературні елементи, які виходять далеко за межі допустимих відхилень від літературної норми.

Як пише чеський лінгвіст Я.Корженский, «стратифікаційне уявлення про систему мовних засобів є тим типом моделі, який, незважаючи на всю значимість у лінгвістиці, по суті, вже вичерпав свої можливості у якості глобальної лінгвістичної моделі, і що на даному етапі розвитку він може стати фактором, який обмежує та лімітує» [15, 24].

На відміну від стратифікаційної моделі, яка ґрунтується на парадигматичних взаємозв'язках всередині мовної системи, модель, запропонована російською дослідницею Г.П.Нещіменко [6, 38], є паролевою, синтагматичною, орієнтованою перш за все на специфіку функціонування мовних засобів у комунікативному просторі соціуму, тобто це погляд на мову

ззовні. Принцип методичного підходу полягає у розгляді організації мовного простору крізь призму взаємовідношень мовної системи з іншою, пов'язаною з нею системою, системою комунікативною.

Для характеристики комунікативної моделі національної мови вчені керуються такими основоположними тезами: 1) забезпечення комунікативних потреб є найважливішою функцією мови; 2) між комунікативним і мовним континуумами існує причинно-наслідковий взаємозв'язок; 3) комунікативний і мовний континууми мають симетричну будову; 4) загальна конфігурація моделі етнічної мови є певною проекцією комунікативної моделі на площину мовного простору. Для структурування комунікативного простору використовуються такі одиниці як комунікативна ситуація (набір мікроситуацій) і комунікативна сфера (більш високий ступінь абстракції). Так, Аврорін В. називає 14 комунікативних сфер, Нікольский Л. і Барнет Вл. оперують шістьма сферами: 1) сфера загальнодержавного спілкування; 2) сфера регіонального спілкування; 3) сфера місцевого спілкування; 4) сфера виробництва; 5) сфера сімейно-побутового спілкування; 6) сфера ритуального спілкування. Парфенова О. визначає такі сфери спілкування: трудова діяльність, освіта, обслуговування і сфера охорони здоров'я, сімейне спілкування, національна культура і задоволення інформаційних та естетичних потреб.

Новий більш широкий термін пропонує Нещіменко Г.П [6, 42]. – на її думку комунікативний ареал є тією комплексною, вищою категорією, для якої суттєві такі фактори: специфіка комунікативних функцій, характер спілкування, тип мовленнєвої поведінки, адресат і т.д. Якщо чисельність комунікативних сфер досить велика і досить мінлива в історичному плані, то чисельність комунікативних ареалів навпаки стала (в межах одного етносу можна говорити про два ареали: ареал вищих комунікативних функцій і ареал невимушеного повсякденного спілкування. Таким чином, дана модель вже не буде мати субординативний, ієрархічний характер, оскільки це зумовлено іншим ракурсом вивчення дистрибуції мовних засобів, яка розглядається крізь функціональну призму з урахуванням потреб етносу.

Отже, якщо для стратифікаційної моделі престижним є ідіом, що має максимально високий статус в ієрархічно організованій моделі етнічної мови (літературна мова), то у відповідності концепції, запропонованій Нещіменко Г.П., під час оцінки певного тексту або ідіому вирішальне значення має відповідність їх норми нормі комунікативної ситуації, певному комунікативному стандарту. Відрізняються ці дві моделі і своєю конфігурацією: стратифікаційна модель має вигляд ієрархізованої вертикалі, тоді як комунікативна модель є площинною, горизонтальною, що складається із двох поруч розташованих підсистем (мовне забезпечення ареалу вищих комунікативних функцій і мовне забезпечення ареалу невимушеного повсякденного спілкування). Таким чином, можемо говорити про дихотомічну двоцентрову модель національної мови, в межах якої дві системи цілком автономні, вони досить чітко протиставлені одна одній за цілою низкою суттєвих ознак, як комунікативних, так і мовних; відрізняються вони і своєю внутрішньою динамікою і швидкістю протікання в них процесів, так і

усталеними уявленнями про мовний етикет. Включення із літературної мови в текст розмовної мови компенсують її лексичну некомплектність, заповнюють існуючі номінаційні лакуни; включення ж з розмовної мови у літературну роблять останню менш педантичною і книжною, особливо у морфології, словотворі, лексиці. Взаємодія ж на рівні як центральної, так і периферійної зон підсистем, де остання є найбільш динамічною і відкритою для взаємодії підсистем одна з одною, не призводить до якоїсь значної перебудови в наборі мовних маніфестацій, оскільки наявність в них певної маркованості блокує їхнє потенційне просування по ціннісній шкалі.

Як зазначає Г.П. Нещіменко [6], повна ціна мовна компетенція передбачає диглосію індивідуума, а прогнозування можливості загальноетнічної інтеграції на базі літературної мови, тобто універсалізації останньої, на її думку, не видається реальним.

Зауважимо, що ще Б.Гавранек [11] наголошував на необхідності розмежування теоретичного (системного) членування національної мови від його конкретної реалізації в ідіолекті носія мови: перше відзначається багатоскладністю структури (у чеські мові йдеться про трихотомію), то друге (у конкретній мовній практиці) зазвичай характеризується дихотомією. Отже, навіть при багатоманітній маніфестації форм існування національної мови ідіолект конкретного індивідуума найчастіше бінарний, тобто відзначається диглосією.

ЛІТЕРАТУРА:

1.*Аврорин В.А.* О предмете социальной лингвистики // ВЯ. – 1975. – №4; **2.** *Брозович Д.*. Славянские стандартне язики и сравнительный метод // ВЯ. – 1967. – №1; **3.***Земская Е.А., Китайгородская М.В., Ширяев Е.Н.* Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование.Синтаксис. – М., 1981; **4.** *Корженский Я.* Методологические вопросы анализа чешского язика как національного // Язык – Культура – Етнос. – М., 1994; **5.** *Лаптева О.А.* Стратификация литературной нормы // Stylistika. – 1994. – III; **6.** *Нещименко Г.П.* Языковая ситуация в славянских странах: Опыт описания. Анализ концепций / Ин-т славяноведения. – М., 2003; **7.** *Никольский Л.Б.* Синхронная социолингвистика. – М., 1976; **8.***Туманян Э.Г.* Язык как система социолингвистических систем. – М., 1985; **9.** *Швейцер А.Д.* Современная социолингвистика. – М.,1977; **10.** *Barnet Vl.* Vztah komunikativní sféry a různotvaru jazyka v slovanských jazycích (K sociolingvistické interpretaci pojmu jazyková situace) // Slavia. – 1977. – №4; **11.** *Havránek B.* Studie o spisovném jazyce. – Praha, 1963; **12.** *Horecký J.* K teorii spisovného jazyka // Jazykovědný časopis. – 1981. – №2; **13.** *Chloupek J.* Aspekty dialektu. – Brno, 1971; **14.** *Jedlička A.* Teorie jazykové kultury dnes // Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti. – Praha, 1979; **15.** *Kořenský J.* K stratifikačnímu modelování jazyka v kontextu tendencí současné jazykovědy // Přednášky z 27. běhu Letní školy slovanských studií v roce 1983. – Praha, 1984; **16.** *Krčmová M.* Běžně mluvený jazyk v Brně. – Brno, 1981; **17.** *Sgall P., Hronek J.* Čeština bey příkras. – Praha,1992; **18.** *Sgall P., Hronek J.* Některé aktuální otázky jazykové kultury češtiny // Jazykovědné aktualizy. Informační zpavodaj českých jazykovědců. – 1996. – № 1-2; **19.** *Starý Z.* Ve ménu funkce a intervence. – Praha, 1994; **20.** *Utěšený Sl.* K rozrůznění českého národního jazyka (metodologické a terminologické poznámky) // Slovo a slovesnost. – 1980. – № 1.